

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)
doi <http://dx.doi.org/10.22067/PG.2023.79975.1184>

پژوهشی

خلیج فارس در فرهنگ‌ها و دانشنامه‌های اوایل ترکیه نوین و عثمانی

مرتضی فیروزی (پژوهشگر گروه اسلام معاصر، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، تهران، ایران. نویسنده مسئول)

morteza.mine@gmail.com

سیدهادی زرقانی (دانشیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران)

h-zarghani@um.ac.ir

هادی اعظمی (دانشیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران)

aazami@um.ac.ir

زهرا نسیمی (دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران)

nasimi.zahra@mail.um.ac.ir

چکیده

مناطق جغرافیایی در طول تاریخ با نام‌های متعدد ذکر گردیده است. معمولاً تا قبل از تشکیل دولت - ملت‌ها در منطقه خاورمیانه، نام‌ها به صورت طبیعی انتخاب می‌شدند و استفاده از آنها بدان نام نیز ادامه می‌یافت. اما، بعد از تشکیل دولت - ملت‌های مدرن در خاورمیانه و رواج ملی‌گرایی در این منطقه، در راستای ملت‌سازی در تمامی کشورهای منطقه، نام‌های خاص به جای نام‌هایی که به صورت طبیعی و در طول تاریخ ایجاد شده بود، تأکید شد. این موضوع برای خلیج فارس نیز صدق می‌کند. بیشترین نام مورد استفاده برای خلیج فارس در متون و نقشه‌های تاریخی مخصوصاً غربی، خلیج فارس و یا بحر فارس بوده است. در این رابطه، علی‌رغم تحقیقات زیادی که در خصوص نام خلیج فارس انجام گرفته شده است، به ندرت تحقیقات مرتبط در رابطه با مدخل خلیج فارس در فرهنگ‌ها و دانشنامه‌های عثمانی انجام شده است. از این رو، این پژوهش در تلاش است با روش تحلیلی و توصیفی، به ترجمه و بررسی مدخل‌های مربوط به خلیج فارس در فرهنگ‌ها و دانشنامه‌های معتبر اواخر عثمانی و اوایل

ترکیه نوین به منظور ارائه اطلاعات تاریخی در مورد خلیج فارس پردازد. در این راستا مدخل‌های مرتبط با خلیج فارس در هفت نمونه از فرهنگ‌ها و دانشنامه‌های عثمانی و ترکیه نوین مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد، مدخل خلیج فارس جایگاه ویژه در متون فوق داشته است و برای نام خلیج فارس، هر دو نام بحر فارس و بصره کورفزی یا خلیج بصره مورد استفاده قرار گرفته و ارجحیتی در استفاده از آن، حداقل در منابع بررسی شده فوق دیده نمی‌شود. کاربرد خلیج بصره در دوره عثمانی بیشتر به دلیل وصل امپراتوری عثمانی از طرف بصره به خلیج فارس صرفاً در دوره دولت عثمانی بوده است. ولی خلیج فارس هم قبل و هم در آن دوران و همچنین دوران بعد از عثمانی نیز همیشه مورد استفاده قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: خلیج فارس، خلیج بصره، فرهنگ، دانشنامه، دولت عثمانی.

۱. مقدمه

مناطق جغرافیایی و نام‌های مورد استفاده برای توصیف آن، قبل از تشکیل دولت - ملت‌ها و رواج ملی‌گرایی با سیر طبیعی نام‌گذاری می‌شدند. معمولاً به دو صورت درون نام و برون نام تقسیم‌بندی می‌شد. در هر دو صورت نیز سیر نام‌گذاری به صورت طبیعی پیش می‌رفت. با تشکیل دولت ملت‌ها و نیاز به تعریف هویت، استفاده از نام‌ها خاص، نام‌های کمتر استفاده شده و حتی نام‌های جدید برای تمایز هویت با دیگر مخصوصاً همسایگان تأکید شد.

یکی از این مناطق که کاربرد نام‌های دیگر برای آن حساسیت قابل ملاحظه‌ای دارد نام «خلیج فارس» است. در واقع نام خلیج فارس به عنوان یکی از آبراه‌های مهم و استراتژیک جهان که موجب تشکیل یک منطقه ژئوپلیتیکی در پیرامون خود گردیده است، بازگوکننده تاریخ کهن منطقه است که در طول تاریخ نیز با نام خلیج فارس در نوشته‌های جهانگردان، سفرنامه‌نویسان، تاریخ‌دانان، جغرافی‌دانان، سیاستمداران و سایر اقشار بیان شده است.

این نام در طول سیر طبیعی تاریخ، بدین نام نامیده شده و تقریباً در تمامی منابع جهان نیز بدان نام ذکر گردیده است و در تمام اسناد و نوشته‌ها و نقشه‌های کشورهای منطقه و جهان نیز به صورت مستند موجود است. هر چند که بعضاً با نام‌های دیگری همچون بصره در برهه‌ای از تاریخ استفاده شده است. ولی در آن دوران و متون دوره مربوطه نیز بازم نام خلیج فارس

به صورت‌های مختلف مانند بحر فارس در کنار نام مورداستفاده موجود و مشهود است. به بیان ساده نام خلیج در تمامی ادوار، در تمامی متون تاریخی منطقه به صورت نام تاریخی «خلیج فارس» با قدمت دوهزارساله به طور مداوم مورداستفاده بوده است و اهمیت حفظ این نام همچون دیگر نام‌های تاریخی، در حکم شناسنامه برای یک کشور و ملت هستند.

در دوره حاکمیت عثمانی بر بخشی از خلیج فارس، نام خلیج فارس بیشتر به صورت بحر فارس استفاده می‌شد. در کنار این نام در برهه‌ای، بصره کورفزی و یا خلیج بصره نیز مورداستفاده واقع شد. استفاده از بصره کورفزی به احتمال قوی مربوط شناخت این منطقه توسط عثمانی‌ها از طریق بصره بوده است. در هر صورت، در کنار نام فوق بازم خلیج فارس به صورت بحر فارس نیز دیده می‌شد. و آن را تقریباً مساوی با خلیج بصره ذکر کرده‌اند که به احتمال قوی برای نشان دادن اینکه عثمانی‌ها بر این بخش نیز حاکم هستند و یا اولین بار مورداستفاده قرار گرفته و ادامه یافته بود. به هر حال در منابع فوق نام خلیج فارس نیز ذکر شده است.

در این مقاله، باهدف ارائه اطلاعات تاریخی جدید، به بررسی مدخل‌های مرتبط با خلیج فارس در فرهنگ‌ها و دانشنامه‌های معتبر اواخر عثمانی و اوایل ترکیه نوین پرداخته شده است. از آنجایی که بیشتر کشورهای منطقه مدت طولانی تحت حاکمیت دولت عثمانی بودند به نوعی این منابع، منابع کشورهای فوق نیز محسوب می‌شود. وجود نام خلیج فارس در منابع این کشورها نیز مشهود است. بدین ترتیب، در این مقاله پس از معرفی کلی فرهنگ‌ها و دانشنامه‌های تولید شده در دولت عثمانی در اواخر این حکومت و اوایل تشکیل جمهوری ترکیه، به ترجمه ماده‌های با نام «بحر فارس» و «بصره کورفزی» به منظور نشان دادن کاربرد نام خلیج فارس و عدم کاربرد نام‌های دیگر برای آن پرداخته می‌شود. در پایان نیز در قسمت نتیجه‌گیری، به بررسی و تحلیل یافته‌های تحقیق می‌پردازیم.

تحقیقات انگشت‌شماری مرتبط با نام و مدخل خلیج فارس در منابع عثمانی و ترکیه در ایران و ترکیه انجام یافته است. در این رابطه، در ایران نیز تنها دو مقاله کاملاً مرتبط با موضوع نام خلیج فارس توسط سید هادی زرقانی و همکاران با عنوان « بررسی نام خلیج فارس در نقشه‌ها و منابع امپراتوری عثمانی (Zarghani, Firuzi and Salehabadi 2014) »، و « نام خلیج فارس در نقشه‌های قرون بیستم و نوزدهم کارتوگرافیک‌های بنام اروپایی از امپراتوری عثمانی » (Zarghani, Firuzi and Davaji 2016: 543-560)، نوشته شده است

در مقاله اول که در همایش ملی خلیج فارس ارائه شده بود. نویسندگان به ارائه نقشه‌های تاریخی از نقشه‌های گلی بولولو مصطفی علی افندی^۱ (ت.م: ۱۰۰۸ق)، برگرفته از کتاب تاریخی کنه الاخبار، نقشه‌های ابوبکر ابن بهرام ابن الدمشقی (ت.م: ۱۱۰۲) برگرفته از کتاب جغرافیای کبیر و نصرت الاسلام و نقشه‌های ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری (ت.م: ۳۴۰ ق)، برگرفته از کتاب صورۃ الارض یا همان المسالک و الممالک اثر ابن حوقل (ت.م: ۳۶۷ ق)، پرداخته بود. در این نقشه‌ها، خلیج فارس به صورت بحر فارس و دریای فارس ذکر شده است.

در مقاله دوم که در مجموعه مقالات یازدهمین همایش ملی علمی و فرهنگی و نخستین همایش بین‌المللی خلیج فارس چاپ شد. نویسندگان با استفاده از نقشه‌هایی از رست فنر^۲، جی. اندریویو-گوجون^۳، فرانز رادفلد^۴، آدولف اشتیلر^۵ و استندفورد^۶ به بررسی کاربرد نام خلیج فارس پرداخته‌اند. این نقشه‌ها که مربوط به امپراتوری عثمانی بوده، توسط جغرافی‌دانان غربی در قرون نوزدهم و بیستم ترسیم شده و در آن نام خلیج فارس به زبان‌های انگلیسی، آلمانی و فرانسوی ذکر شده است.

مقاله مرتبط دیگر تحت عنوان « رویکرد ترکان به خلیج فارس: نقد و ارزیابی مقاله خلیج بصره در « TDVIA است که توسط طاهر بابازاده نوشته شده است. (Babaei 2014: 1-21) در این

¹ Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi

² Rest Fenner (1812–1846)

³ J. Andriveau-Goujon (1805–1846)

⁴ Carl Christian Franz Radefeld (1788 - 1874)

⁵ Adolf Stieler (1775 –1836)

⁶ Stanford's Map

مقاله نویسنده بعد از بررسی کوتاه سنت دانشنامه‌نویسی در ترکیه که از قوی‌ترین و دقیق‌ترین دانشنامه‌های منطقه و جهان اسلام محسوب می‌شود، به انتقاد کاربرد نام خلیج بصره به جای خلیج فارس در دائرةالمعارف اسلامی اوقاف دینی ترکیه، از لحاظ محتوا و منابع پرداخته است. در کنار این تحقیقات، نوشته‌های و بیانات ژورنالیستی و غیرآکادمیک نیز وجود دارد که نویسندگان نیازی به بررسی آنها نمی‌بینند. دو مقاله نوشته شده توسط زرقانی و همکاران نمونه مناسب از کاربرد نام خلیج فارس در نقشه‌های مربوط به دولت علیه عثمانی است و مقاله طاهر بابایی نیز از لحاظ سنت دائرةالمعارف‌نویسی در ترکیه دارای اهمیت است. باین وجود خلأ تحقیقی که وجود دارد، مربوط به بررسی محتوایی دائرةالمعارف‌های دوره عثمانی مخصوصاً اواخر عثمانی بود که نویسندگان باهدف پرکردن این خلأ به تدوین مقاله فوق می‌پردازند.

در این مقاله بعد از جمع‌آوری فرهنگ‌ها و دائرةالمعارف‌های اواخر عثمانی و اوایل ترکیه نوین، با روش تحلیلی به ترجمه و بررسی مدخل و با تأکید بر نام استفاده شده برای خلیج فارس پرداخته شده است. داده‌هایی نیز با مراجعه به اصل فرهنگ و دائرةالمعارف‌ها به زبان‌های اصلی (غیر حرف‌نویسی شده) جمع‌آوری گردیده است. در پایان نیز صفحات اصلی مدخل‌ها برای تحقیقات بیشتر و تصحیح خطاهای احتمالی در ترجمه، برای استفاده‌های بعدی پژوهشگران و منتقدان آورده شده است.

۳. یافته‌های تحقیق

اگرچه مسلمانان مخصوصاً دولت عثمانی بعد از رنسانس و رفورم از اروپا عقب ماندند، ولی تلاش‌های اواخر دوره عثمانی برای رسیدن به سطح اروپا باعث پیشرفت‌هایی در زمینه علوم انسانی گردید. یکی از نمودهای توسعه علوم انسانی در عثمانی توسعه فرهنگ و دائرةالمعارف‌نویسی بود. هرچند که در تدوین فرهنگ و دائرةالمعارف‌ها بیشتر از منابع غربی استفاده شده بود، اما هنوز هم در بخش عثمانی و جهان اسلام اعتبار لازم را دارند. در موضوع خلیج فارس، حضور دولت عثمانی در خلیج فارس و تعلق بخشی از این دریا به دولت علیه عثمانی، اهمیت و اعتبار آثار تولید شده در عثمانی را بیشتر می‌کند. در این رابطه، به بررسی مدخل یا ماده خلیج فارس در هفت اثر معتبر اواخر عثمانی و اوایل ترکیه نوین به ترتیب:

قاموس الاعلام،^۱ قاموس ترکی،^۲ لغات تاریخ و جغرافیا،^۳ لغات جغرافیا و تاریخ ممالک عثمانی،^۴ فرهنگ ترکی و انگلیسی: ارائه معنای اصطلاحات ترکی به زبان انگلیسی،^۵ قاموس مصور جدید ترکی،^۶ و قاموس مصور عثمانی^۷ پرداخته می شود.

۱-۳- قاموس الاعلام

یکی از آثار ارزشمند شمس‌الدین سامی (ت.م: ۱۹۰۴)^۸، روزنامه‌نگار، فرهنگ‌نویس، زبان‌شناس، تئاتر و رمان‌نویس مشهور ادبیات ترکی پس از تنظیمات، دائرةالمعارف شش‌جلدی قاموس الاعلام است که طی نه سال از ۱۸۸۹ تا ۱۸۹۸ نوشته شده است (Uçman 2010: 520). این دائرةالمعارف شش‌جلدی که جزو دائرةالمعارف‌های معتبر ترکی و عثمانی نیز در نظر گرفته می‌شود، مدخل‌های مختلفی در رابطه با موضوعات مختلف تاریخی، جغرافیا و افراد نامدار اسلام و شرق را در برمی‌گیرد. شمس‌الدین سامی در تألیف این دانشنامه از دیکشنری جهانی تاریخ و جغرافیا^۹ ماریه نیکلاس بوئییه^{۱۰} استفاده کرده بود. این فرهنگ‌نامه که برای اولین بار در سال ۱۸۴۲ منتشر شد، در نیمه دوم قرن نوزدهم، به محبوب‌ترین اثر مرجع مخصوصاً در بین عثمانی‌ها تبدیل شد. به‌طور کلی ماده‌هایی که در رابطه با تاریخ و جغرافیای عثمانی نوشته شده است، دارای اعتبار بالایی است، زیرا این ماده‌ها نتیجه تحقیق و پژوهش خود نویسنده است (Strauss 2019: 77-78). ماده‌های مرتبط با خلیج فارس در قاموس العالم عبارت‌اند از: فارس، بحر فارس، و بصره کورفزی .

۱.۱.۳. ماده فارس

^۱ Kamusü'l-Âlâm

^۲ Kamûs-ı Türkî

^۳ Lugat-ı Târihiyye ve Coğrafîyye

^۴ Memâlik-i Osmanîyenin Tarih ve Coğrafya Lûgatı

^۵ A Turkish and English Lexicon Shewing the English Significations of the Turkish Terms

^۶ Yeni Resimli Türkçe Kâmûs

^۷ Resimli Kâmûs-ı Osmânî

^۸ Şemseddin Sâmî

^۹ Dictionnaire universel d'histoire et de géographie

^{۱۰} Marie-Nicolas Bouillet (1798-1865)

در بخشی از ماده «فارس»، سامی به جغرافیای ایالت فارس و خلیج فارس به صورت زیر اشاره شده است:

[ایالت فارس] در قسمت وسط سواحل بحر فارس ایران یعنی خلیج بصره و تقریباً یک ثلث آن به این خطه تعلق دارد. [ایالت فارس] از طرف جنوب به بحر فارس، و از طرف غرب به خوزستان یعنی اهواز، از طرف شما به عراق عجمی، و از طرف شرق و جنوب شرقی نیز به خطه کرمان ختم می‌شود. در اصلاح جغرافیایی، خطه فارس در امتداد بحر فارس تا تنگه هرمز امتداد یافته است (Sâmi 1888-1889: 124). (اصل منبع در تصویر شماره ۱ آورده شده است.)

۲.۱.۳. ماده بحر فارس

در ماده «بحر فارس» به ماده «بصره کورفزی» مراجعه شود (Sâmi 1888-1889: 1244) (تصویر ۲)

۳.۱.۳. ماده بصره کورفزی

در ماده «بصره کورفزی» شمس‌الدین سامی دقیقاً آن را معادل با بحر فارس می‌نویسد و به صورت زیر توضیح می‌دهد:

و با نام دیگر بحر فارس (*Golfe Persique*)، یک خلیج بزرگ و یا به عبارت بهتر، دریایی است که در جنوب غربی قاره آسیا قرار دارد. این دریا دریای عمان را از بحر محیط هند با تنگه هرمز جدا می‌کند و بین جزیره العرب و ایران قرار دارد و به طرف شمال غربی تا منصب شط العرب امتداد یافته است. بدین وجه، بخش عمان در جزیره العرب در خلیج بصره از دماغه مسندام در تنگه هرمز تا دماغه رکان در نزدیکی هجیر، تشکیل می‌دهد. سواحل جنوبی را خطه الحسا و شمال شرقی سواحل را خطه‌های فارس و کرمان، و منتهای شمال غربی را سنجاق بصره و منتهای جنوب شرقی را نیز تنگه هرمز تشکیل داده است. بیشترین طول و عرض [خلیج فارس] از تنگه هرمز تا منصب تنگه (فاو) به ترتیب ۹۷۵ و ۳۷۰ کیلومتر هست. تنگ‌ترین بخش آن نیز تقریباً ۱۷۰ کیلومتر و وسعت وسطی آن ۲۰۰ کیلومتر هست. خلیج بصره بین ۵۸° و ۲۵' و ۳۰' عرض شمالی و ۲۸° و ۴۵' و ۱۵' طول شرقی

امتدادیافته است و مساحت سطحی آن ۱۶۸۰۰۰ مربع کیلومتر هست بدین وجه، بیشتر از یک سوم از سواحل بحر مذکور متعلق به دولت ایران و نصف بقیه آن به دولت عثمانی و نصف دیگر آن به عمان یعنی مسقط اماملغینان (امامی گری مسقط) تعلق دارد. اسکله‌های اصلی در سواحل عثمانی عبارتند از: فاو، کویت، قطیف، هجیر؛ در سواحل امامی گری مسقط عبارتند از؛ بداعه، سور، ابو دبی، خرجه؛ در سواحل ایران نیز عبارتند از: بندرعباس، مغان، کنکون و بندر بوشهر (در متن اصلی بوشیر). (از جزیره‌العرب هیچ نه‌ری به خلیج بصره نمی‌ریزد. از طرف شمال شرقی رودهای یک حوضه بزرگ که شامل عراقین [عراق عرب و عجم]، جزیره و کردستان هست و رودهای شط‌العرب و کارون که از اجتماع آب‌های فرات و دجله‌ای رودهای حوضه بزرگ در آنها جمع شده، و از سواحل ایران نیز همان‌طور که در ماده ایران توضیح داده شده، [تقریباً] پنج، شش رود همراه با یک دسته رودهای کوچک ریخته می‌شود. درحالی‌که سواحل ایرانی مرتفع و کوهستانی هست، سواحل عربی هموار و شنزار است. در این دریا تعداد زیادی جزایر پیدا می‌شود. آن‌هایی که به سواحل ایرانی نزدیک هستند کوهستانی و احاطه‌شده از صخره‌هاست، ولی آن‌هایی که به سواحل عربی نزدیک هستند، پست و احاطه‌شده از شنزار کم‌عمق هستند. بزرگ‌ترین این جزایر، جزیره کیش است که در قسمت داخلی تنگه هرمز و روبروی ساحل کرمان واقع شده است و تحت تابع دولت ایران است. دومی جزیره بحرین در طرف داخلی خلیج بحرین واقع شده است و تابع دولت عثمانی است. جزیره بویان که نزدیک منصب شط‌العرب قرار دارد، از شن‌های که رود مذکور با خود آورده تشکیل شده است. در کنار سواحل عمان و ایران جزایر کوچک تری نیز وجود دارد که به خاطر استخراج مرواریدهایش مشهور هستند. عمق این دریا خیلی کم است بین ۴۰ الی ۸۰ متر می‌باشد. به خاطر رودهای فرات و دجله رفته‌رفته شن و گل‌ها که به قعر دریا می‌ریزد که باعث پرشدن قعر دریا می‌شود و سواحل شمالی آن به طرف جنوب گسترش می‌یابد. چند هزار سال قبل این ساحل از محل تجمع آب خیلی بالاتر بوده است. جدا بودن منصب‌های فرات و دجله در همه تحقیقات علمی (علم الارض) علم زمین‌شناسی) موجود است. دارای ماهی‌های زیادی می‌باشد و به‌طور کلی اهالی سواحل صید و خشک می‌کنند و به هر طرف صادر می‌کنند. دارای صدف‌های زیادی هست و تعداد اهالی که مشغول صید مروارید می‌باشد، بالغ بر ۷۰۰۰۰

قطعه کشتی و ۶۰۰۰ سفائن است. هر سال بیش از نیم میلیون لیره مروارید صادر می‌شود. (Sâmi 1888-1889: 1316-1317) اصل منبع در تصویر شماره ۳ آورده شده است.

۲.۳. قاموس ترکی

اثر ارزشمند دیگر شمس‌الدین سامی، اولین فرهنگ ترکی؛ یعنی کتاب قاموس ترکی است که در آن کلمه «ترکی» به جای واژه «عثمانی» مورداستفاده قرار گرفته است. این فرهنگ نتیجه بیست سال تجربه و دو سال کار شبانه‌روزی شمس‌الدین سامی است در ۲۰ تشرین ثانی/ ۳ دسامبر ۱۹۰۱ به صورت دو جلد انتشار یافت. (Uçman 2010: 521)

قاموس ترکی که با نگاهی کاملاً مدرن برای زمان خود تهیه شده بود در زمان انتشارش به نیازهای علمی بسیاری پاسخ داد. حتی امروزه نیز، با وجود گذشت بیش از ۱۰۰ سال از انتشار آن، ارزش خود را همچنان حفظ کرده و تبدیل به یک منبع ضروری برای تهیه بیشتر لغت‌نامه‌هایی که بعداً تهیه شدند، شده اس (Uçman 2010: 522).

در قاموس ترکی در ماده «فارس»، خلیج فارس را به صورت زیر، بحرف‌فارس معرفی می‌کند.

فا معرب «پارس» خطه بزرگی در جنوب ایران و خلیج بصره و در سواحل تنگه هرمز است. از لحاظ اهمیت موقعیت و زبانی و تاریخی به کل ایران تعمیم و اطلاق می‌گردد. اقلیم فارس؛ بحرف‌فارس = بصره کورفزی (Sâmi 1899-1900: 976) اصل منبع در تصویر شماره ۴ آورده شده است.

۳.۳. لغات تاریخ و جغرافیا

کتاب لغات تاریخیه و جغرافیه (لغات تاریخ و جغرافیا) (به صورت دائرةالمعارف توسط دائرةالمعارف‌نویس، اخلاق شناس و مورخ دوره تنظیمات یعنی احمد رفعت (ت.م: ۱۸۹۵)^۱ معروف به یاغلیق‌چی‌زاده^۲ نوشته شده است. احمد رفعت که از مهم‌ترین نویسندگان جغرافیا و مورخ آخرین دوره امپراتوری عثمانی (۱۹۰۸-۱۸۳۹) به شمار می‌رود، خلأ مهمی در رابطه با آثار دائرةالمعارفی در زمینه عثمانی را پر کرد. (Karan 2020: 1435)

^۱ Ahmed Rifat Efendi

^۲ Yağlıkcızâde

فرهنگ لغت جامع تاریخ و جغرافیا به شمار می‌رود که در آن اطلاعاتی در مورد زندگینامه افراد مشهور و نویسندگان، رویدادهای مهم، ایالت‌ها، ملل و جغرافیای تاریخی شهرهای بزرگ به ترتیب الفبا ارائه می‌شود که با وجود برخی اشتباهات و کمبودها، همچنان ویژگی مرجع بودن خود را حفظ کرده است. این اثر در هفت جلد در استانبول منتشر شد که دو جلد اول آن در ۱۸۸۱-۱۸۸۲ و پنج جلد آخر آن در ۱۸۸۳-۱۸۸۲ به چاپ رسیده است (Özcan 1989: 131). در جلد دوم این مجموعه ماده «بصره کورفزی» به صورت زیر آمده است:

بصره کورفزی: این خلیج بین قطعه‌های عربستان و عجمستان واقع شده است و توسط تنگه هرمز از دریای عمان جدا می‌شود. به این (دریای فارس (فارس دیزی)) و (خلیج عجم (کورفزی)) (نیز می‌گویند. در اینجا شب و روز دوبار جزر و مد اتفاق می‌افتد- (Rifat 1881: 116) اصل منبع در تصویر شماره ۵ آورده شده است.)

۴.۳. کتاب لغات جغرافیا و تاریخ ممالک عثمانی

کتاب لغات ممالک عثمانیه نک تاریخ و جغرافیا لغاتی (لغات جغرافیا و تاریخ ممالک عثمانی) توسط علی جواد (ت.م: ۱۹۱۴)^۱ نوشته شده است. این اثر که به صورت دائرةالمعارف به جغرافیای عثمانی می‌پردازد، در ۱۸۹۶-۱۸۹۵ برای دومین بار با نام دیگر چاپ شد. این کتاب مشتمل بر چهار جلد است، سه جلد اول شامل موضوعات مختلف جغرافیای فیزیکی و انسانی دولت عثمانی است و جلد چهارم به شکل بیوگرافی به شرح حال مختصری از حکام، دولتمردان، علما، نویسندگان و شاعران عثمانی می‌پردازد. (Ceylan 2018: 246-248) در جلد دوم این اثر که جزو آثار معتبر مورداستفاده در اواخر عثمانی و اوایل تشکیل جمهوری ترکیه محسوب می‌شود، ماده مربوط به خلیج فارس با نام «بصره کورفزی» به صورت زیر آورده شده است:

بصره کورفزی: به این بحرالفارس و عجم کورفزی نیز می‌گویند. بین عجمستان و عربستان واقع شده و شعبه‌ای از دریای عمان است که توسط تنگه هرمز جدا گردیده است.

¹ Ali Cevad

جهت آن از جنوب شرقی تا شمال غربی امتداد یافته و به شطالعرب ختم می‌شود.

سواحل شمال شرقی به ایران و جهت‌های شمال غربی و جنوب غربی به دولت علیه [عثمانی] تعلق دارد.

ساحل ایران مرتفع و کوهستانی است؛ ولی ساحل عربستان هموار و شنزار هست.

از رأس دماغه مسندم در تنگه هرمز شروع شده تا ساحل جنوبی در شبه‌جزیره قطر متعلق به حکومت عمان است. این قطعه که قطعه بسیار وسیعی را تشکیل داده است در داخل آن جزایر به صورت پراکنده واقع شده است و در اینجا مرواریدهای بسیار خوبی صید می‌گردد. از شبه‌جزیره قطر، سواحل خلیج در بصره به ولایت نجد تعلق دارد. در این قسمت، قطعه‌ای که به واسطه رأس‌الانف و رأس تنور تشکیل گردیده است خلیج بحرین نام دارد و بزرگ‌ترین جزیره آن جزیره سماق است که در حیطة بحرین قرار دارد. در گوشه قطعه مذکور، اسکله‌های نجد قرار دارد که دارای بندرهای عجیر و القطیف هستند.

بعد از رأس تنور، عارضه‌های مهم ساحل با رأس تنابج، خلیج کوچک کویت است.

بعد از کویت، دهانه‌های شطالعرب وجود دارد که از مهم‌ترین آنها بوغاز (تنگه) فاو که به شکل شمشیر بوده و بهترین محل برای نجات کشتی‌ها می‌باشد.

به دلیل باتلاق‌های خالی و گل‌آلود شطالعرب و شن‌هایی که نهر آورده است، جزیره‌های زیادی تشکیل گردیده است، که بزرگ‌ترین این جزایر، جزیره بیان می‌باشد.

عمق خلیج [فارس] خیلی کم بوده و در هیچ محلی از ۸۰ متر تجاوز نمی‌کند.

مخصوصاً در ساحل غربی بسترهای آب زیادی موجود است. دلتای شطالعرب به دلیل شن و گِل‌هایی که رودخانه به‌صورت دائمی [باخود] می‌آورد، دائماً در حال پیشروی است که [این پیشروی] امر قطعی و مسلم رئولوژی است.

در زمان قدیم دجله و فرات جدا از هم به خلیج می‌ریخت. در محل التقای دو رود که قورنه نام دارد که محل آن از خلیج کم بود. از محل مذکور اراضی موجود به تدریج به‌واسطه نهر تشکیل و تأسیس گردید (Cevad 1895-1896) (177-178 اصل منبع در تصویر شماره ۶ آورده شده است).

۳.۵. فرهنگ لغت ترکی و انگلیسی رد هاوس

منبع مهم دیگر در این زمینه فرهنگ لغت ترکی و انگلیسی رد هاوس با عنوان فرهنگ ترکی و انگلیسی: ارائه معنای اصطلاحات ترکی به زبان انگلیسی^۱ است. این کتاب که توسط جمیس ویلیام ردهاوس (ت.م: ۱۸۹۲)^۲ شرق‌شناس معروف، در سال ۱۸۹۰ نوشته شده است، هنوز هم به‌عنوان یکی از منابع اصلی در زبان و مطالعات عثمانی مورد استفاده قرار می‌گیرد. در فرهنگ در واژه فارس (شکل جمع فرسان) در آخر ماده، بحر فارس را خلیج فارس به انگلیسی به‌صورت The Persian Gulf به‌کاررفته است (Redhouse 1890: 1359) (اصل منبع در تصویر شماره ۷ آورده شده است).

۳.۶. قاموس مصور جدید ترکی

یکی رسملی تورکجه قاموس (قاموس مصور جدید ترکی) آخرین فرهنگ لغت نوشته شده با حروف عربی در ترکیه در ۱۹۲۷ انتشار یافت. در این اثر که توسط رائف نجدت کستلی (ت.م:

¹ A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms

² James William Redhouse

۱۹۳۷)۱، به زبان ساده نوشته شده بود، علاوه بر واژه‌های عربی، فارسی و ترکی، واژه‌هایی با اصل غربی نیز در آن گنجانده شده است که شامل ۱۸۵۹۰ کلمه است. (Akçay 2011: 317) در این فرهنگ‌نامه در ماده «فارس» به صورت زیر نوشته شده است:

«ع ا] جنوب ایران. ایران. «بحر فارس: «بصره کورفزی (Necdet Kestelli)»

(1927: 548) اصل منبع در تصویر شماره ۸ آورده شده است.

۳.۷. قاموس مصور عثمانی

رسمی قاموس عثمانی (قاموس مصور عثمانی) توسط نویسنده کتاب‌های تاریخ و فرهنگ، علی سیدی بک (ت.م: ۱۹۳۳)^۲ نوشته شده است. این فرهنگ که از نظر واژگان گسترده‌ترین و جامع‌ترین فرهنگ لغت‌نامه ترکی عثمانی به شمار می‌رود، در ۱۹۰۶-۱۹۰۷ در عثمانی به چاپ رسید. (Akalin 2017: 3) در قاموس مصور عثمانی، چهل هزار ماده در زبان ترکی عثمانی اعم از عربی و فارسی و ترکی مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته است. در این فرهنگ کلمه‌های مشتق شده از یک کلمه یا ماده که به صورت جداگانه وارد زبان ترکی عثمانی شده است، مورد بررسی قرار نگرفته است. کلمه‌های لاتین نیز که از زبان‌های غربی وارد زبان عثمانی شده بود نیز با املای فرانسوی نوشته شده است. (Uzun M. 1989: 443) در این فرهنگ، در ماده فارس، در آخر ماده بحر فارس = بصره کورفزی نوشته شده است (Seydi 1911-1912: 724) اصل منبع در تصویر شماره ۹ آورده شده است.

۴. نتیجه‌گیری

دولت علیه عثمانی به عنوان یکی از بزرگ‌ترین امپراتوری‌های جهان از اوایل قرن شانزدهم تا پایان جنگ جهانی اول همواره بر بخش غربی خلیج فارس حاکم بود و از طریق بصره به دریاها و آزاد راه داشت. به احتمال قوی به دلیل ارتباط از طریق بصره، دولت عثمانی خلیج فارس را بیشتر بصره کورفزی و بحر فارس می‌نامید. با رواج فرهنگ و دانش‌نامه‌نویسی در اواخر عثمانی و اوایل تشکیل ترکیه نوین، در منابع تولید شده، مدخل و یا ماده‌ای نیز تحت عنوان بصره کورفزی و بحر فارس نیز آورده شد.

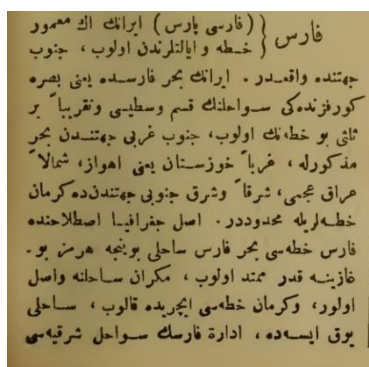
¹ Raif Necdet Kestelli

² Ali Seydi Bey

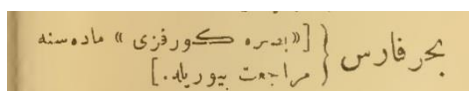
بدین ترتیب، در این مقاله، مدخل و یا ماده‌های بصره کورفزی و بحر فارس در شش نمونه از فرهنگ و دانشنامه‌های معروف عثمانی و ترکیه نوین مورد بررسی قرار گرفت. نتایج به‌دست‌آمده از منابع فوق نشان می‌دهد که نام خلیج فارس در فرهنگ و دانشنامه‌های عثمانی و ترکی به‌صورت بصره کورفزی و خلیج فارس ذکر گردیده است و اکثراً خلیج بصره دقیقاً معادل خلیج فارس استفاده شده است، یعنی ارجحیتی در استفاده از آن، حداقل در منابع بررسی شده فوق دیده نمی‌شود؛ صرفاً بصره کورفزی در عثمانی متداول بوده است و یا به‌احتمال قوی برای خوانندگان آشنا و متداول بوده و یا اولین بار توسط یکی از اتباع عثمانی‌ها مورد استفاده واقع شده و استفاده از آن در کنار نام بحر فارس و عجم ادامه یافته است.

به‌هر حال، در این تحقیق، با استفاده از منابع دست‌اول عثمانی و ترکی وجود نام خلیج فارس در منابع فوق تثبیت شد و به‌عنوان سندی دیگری از کاربرد این نام در منابع دست‌اول دولت عثمانی و میراث فرهنگی کشورهای میراث‌دار عثمانی در منطقه مخصوصاً منطقه خلیج فارس برای محققان عرضه گردید که می‌تواند در تحقیقات بعدی به‌صورت آکادمیک مورد بررسی و ارزیابی قرار بگیرد.

۵. تصاویر اصل منابع

تصویر ۱: مدخل «فارس» در قاموس الاعلام

تصویر ۲: مدخل «بحر فارس» در قاموس الاعلام

بصره کورفزی } و نام دیگرله بصر فارس
(Golfe Persique)
آسیا قهله سنک جنوب غربیسنده بر بونک کورفزی ودها

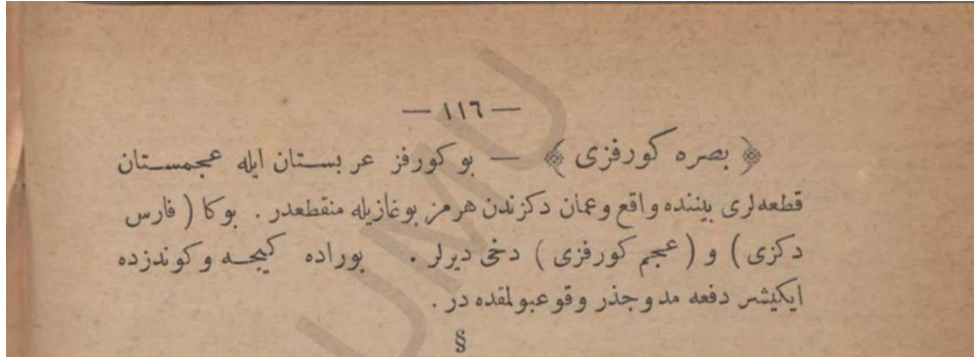
طوغریسی بر دکیزدره، که بصر محیط هندینک عیان دکیزندن هرمز بوغازیله آریلوب، جزیره العرب ایله ایران آره سنده شمال غربییه مسوغری اوزاندق، شط العرب منصبه قدر مند اولور. بو وجهله جزیره العرب عان قطعه سی هرمز بوغازندکی (مستدام) پروتندن هیجیر قریندکی (رکان) پروتندهک بر بونک قوی شکتنده اولدق، بصره کورفزی شط العرب جنوبییه سنی، الحسا قطعه سی غرب جنوب ساحلی وایرانک فارس وکرمان خطلهزی شرق شمالی-ساحلی تشکیل ایدوب، بصره سنیاهی منهای شمال غربیسنده وهرمز بوغازی دخی منهای جنوب شرقیسنده واقعدر. هرمز بوغازندن شط العرب منصبی اولان (فو) بوغاز زینه دک طولی ۹۷۵ و عرض اعظمی ۳۷۰ کیلومتره اولوب، انظار علی ۱۷۰ وسعت وسطیسی ۲۰۰ کیلومتره رادهلندهدر. بصره کورفزی ۲۵° ۳۵' ایله ۲۵° ۳۰' عرض شمال و ۲۸° ۴۵' ایله ۱۵° ۵۴' طول شرقی آره لنده مند اولوب، مساحتی سطحیسی ۱۶۸۰۰۰ مربع کیلومترهدر. جزیره العرب جهندکی سواحل، قعر وایرن جهندکی معبد شکتی ایران ایدوب، سواحل عربیسنده (بصر النبات) و (بصرین) اسمیله ایی بونک کورفزی ویر جوق کوچک قویله منهای غرب شمالیسنده (کویت) کورفزی بوغقله، بوساحلی بر قات دها اوزاندندن، بصره کورفزی جزیره العرب جهندکی سواحل ۲۱۷۰ وایران جهندکی سواحل ۱۲۵۰ کیلومتره طولندهدر. بو وجهله بصر مذکور سواحلک برکتندن زیاده سی ایران دولته وقسم متناهیسنک نصق دولت عتایسه ونصف دیگری عان یعنی مسکت اماملته عانددر. سواحل عتایدهدی اسکله لیک باشچیلری فو، کویت، قطیف، هیجیر؛ مسکت اماملی سواحل حلدنکیز: بداهه، سور، اودی، خرجه؛ سواحل ارایه ده کیز دخی: بندر عس، مغان، کتکون و بندر بو شیردن عبارتدر. بصره کورفزی جزیره العربین هیچ بر نهر دوکتوب، شمال شرق جهنددن شتون عراقین وجزیره وکردستان جهنریقی شامل اولان بر بونک حوضه سنک صولینی جمع ایدن قرات و دجله نک اجتماعندن متشکل شط العرب وکارون ایزمقزی و سواحل ارایه دن دخی «ایران» ماده سنده تعداد اولان بش آئی نهر ایله بر طاق کوچک چایلر دوکیلور.

سواحل ارایه سی مرتفع ولساهاقی اولدق حالده، سواحل عربیسی دور و قویلهدر. بو دکیزره بر جوق آندلر دخی بونوب. سواحل ارایه سی قریب اولانی طاق و قیالیه عیال اولدق سواحل سواحل عربیسی بئین اولانی آلیقی اولوب، قومی سواحل سواحل عربیسی بو جزایرک ان بونکلی هرمز بوغازینک اچ طرفده وکرمان ساحلی فارشیسنده واقع (کیش) آله سنده بصرین کورفزی دانقلده بولان (بصرین) جزیره سیدره که بر کیشی ارایه وایکتیسی دولت سقاویه نامیدر. شط العرب منصبی قریسنده اولوب بصر مذکورک ایتدی دخی قوراندن متشکل اولان (بویان) اطمین دخی حلی بونکر. عان وایران سواحل قریته دها بر جوق کوچک آلهلر بونور. که اکثری سواحلده جغایران اچیلرله مشهوردر. بو دکیزرک عقی پتک آن اولوب، ۴۰ ایله ۸۰ متره آره سندهدر. قرات و دجله ایله سائر نهرک دکیزرک قوی وچایور کتدی که دکیزرک قریقی طوایر مقدمه سواحل شمالیه سنی جنوبه طوغری اوزاندندهدر. بر قاج پتک سنه اول بوساحل قورنکلی بر قادی عیالن جوق بوغری اولوب، قرات ایله سواحل مسکلی ایزی ایزی بونق اولدق حلال تحقیقانددر. ایلغری پتک جوق اولوب، سواحل امامی کتیله سیده و قورونکلی هر طایفه اشراج ایدر. سدغریقی پتک جوق اولوب، ایچی سیده مشغول اولان اهل لیک مقداری ۷۰۰۰۰ کیشیه وسعتی ۶۰۰۰ قطعه یه بالغ اولور. سنی پانچ اولون ایران زاده قوتنده ایچی اشراج اولور.

تصویر ۳: مدخل «بصره کورفزی» در قاموس الاعلام

فَارس { سَخْ، هِ، فَا، «پارس»
فَارس { دن مغرب] ایرانک جنوب-
بنده وبصره کورفزی ایله هرمز،
بوغازی سواحلننده بونک بر
خطه اولوب، اهمیت موقعیه و
لسانییه و تاریخیه سنه بناء اسمی
بتون ایرانه دخی اهمیت واطلاق
اولمشدر : اقالیم فارس ؛ بصر
فارس = بصره کورفزی.

تصویر ۴: مدخل «فارس» در قاموس ترکی

تصویر ۵: مدخل «بصره کورفزی» در لغات تاریخ و جغرافیا

صورتده ایلرولکده اولدیی محقات
 رتولویذیددر .
 ازمته متقدمه ده دجه ایله فرات
 نهرلی آیری آیری کورفزه جاری
 اولوب ملتقلاری اولان قورنه موقی
 کورفزدن معدود ایدی که مذکور
 موقعدن اعتباراً موجود اولان اراضی
 بالتدریج نهر واسطه سیله تشکیل و تأسس
 ایشدر .

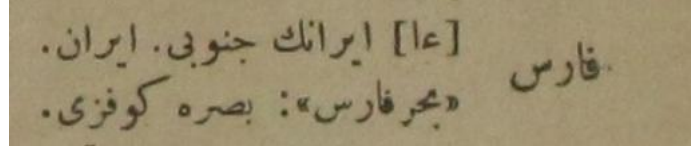
اطهار واقع اولوب بورالده پک اعلا
 اینجو صید اولنور .
 قطر شبه جزیره سندن اعتباراً
 کورفزی سواحلی بصره ولایتک نجد
 لواسنه متعلقدر .
 ساحلک بو قسمنده رأس الانف
 ورأس تنور واسطه سیله تشکیل ایدن
 کرینی بحیرین کورفزی نامیله موسوم
 اولوب اک بیوکی جزیره سماق اولان
 بحیرین اطهلری شاملدر .
 مذکور کرینی زاویه لته نجدک
 اسکله لری اولان عجبیر و القطف لیا نلری
 وارددر .
 رأس تنوردن صکره ساحلک مهم
 عارضه لری رأس تاجب ایله کویت
 قوییدر .
 کوییدن صکره شط العرب اغزلری
 واقعدر که بوتلرک اک معینی غاو بوغازی
 دنیلان و اغزی قانج شکنده کیلر ایچون
 مکمل بر ملجا اولان قسیدر .
 شط العرب قسمنک خالی بطاقت
 و چاموراتی اولغله نهرک کتوردینی
 قوملردن بر خیلی اطه جقلر حصوله
 کلشدر که اک جسمی جزیره بیان دنیلان
 اطه در .
 کورفزی درینلکی پک از اولوب
 هیچ بر بلنده ۸۰ متره یی تجاوز ایتز .
 هله غرب ساحلنده بر خیلی یاقلر
 وارددر .
 شط العرب دلتاسنک نهرک ایندیر .
 دیکی قوملر و چاور سببیه داغی

بصره کورفزی — انقارس
 بوکا بحر
 و عجم کورفزی دخی دیرلر .
 عجمستان ایله عربستان آراسته
 واقع عمان دکزینک بر شبه سی اولوب
 هرمز بوغازی واسطه سیله تمشب
 و تجدید ایشدر .
 استقامتی جنوب شرقیدن شمال
 غربیه طوغری ممتد اوله رق شط
 العرب قسمنده نهایت بولور .
 سواحلتک شرق شمالی قسیمی ایران
 غرب شمالی و غرب جنوب جهتلری
 دولت علیه هانددر .
 ایران ساحلی صقاع و طاقاق ایسه ده
 عربستان ساحلی دوز و قوملقدر .
 هرمز بوغازینده کاش رأس مندم
 نام بروندن بدأ ایدن جنوبی ساحل
 قطر شبه جزیره سنه دکن عمان حکومتنه
 هاند اولاق اوزره واسع بر کرینی
 تشکیل ایدر که بو کرینی داخلنده برینی
 ۱۲

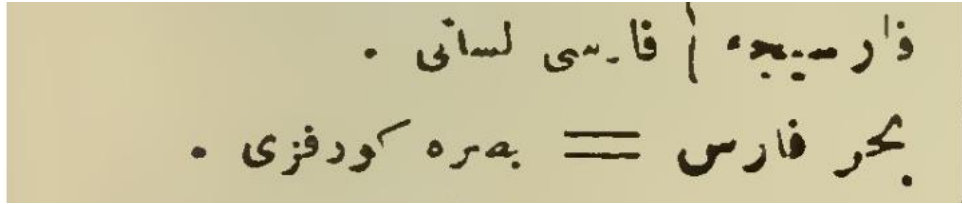
تصویر ۶: مدخل «بصره کورفزی» در لغات جغرافیا و تاریخ ممالک عثمانی

۱. فارسان *fārsān*, *a. & s. f. (pl.)* فارس ۲. (from
 P. Persia) فارس ۳. A name of men.
 The Persian Gulf.

تصویر ۷: مدخل «فارس» در فرهنگ لغت ترکی و انگلیسی ردهاوس

تصویر ۸: مدخل «فارس» در قاموس مصور جدید ترکی

تصویر ۹: مدخل «فارس» در قاموس مصور عثمانی

کتابنامه

1. Akalın, Ş., (2017). Ali Seydi Bey ve Sözlükleri. *STAD Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1-7. [In Turkish]
2. Akçay, Y., (2011). Doğu'da ve Batı'da Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*(4), 281-333. [In Turkish]
3. Babaei, T., (2014). The Turks' Approach to the Persian Gulf: Criticism and Evaluation of the Basra Gulf Entry in TDVİA. *The First Scientific & Research Conference of the Persian Gulf*, (pp. 1-21). Torbat-e Heydarieh. [In Persian]
4. Cevad, A., (1895-1896). *Memâlik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lûgati* (Vol. I). Istanbul: Mahmud Bey Matbaası. [In Ottoman Turkish]
5. Ceylan, M.A., (2018). Ali Cevad'ın Hayatı Ve Türkiye Coğrafyasına Katkıları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(61), 242-254. [In Turkish]
6. Karan, C., (December 2020). Osmanlı Son Dönemindeki Bazı Coğrafya ve Tarih Kaynaklarında Diyâr-i Bekr Vilayetinin Genel Durumu. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/ Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, XII(IV), 1435-1457. [In Turkish]
7. Necdet Kestelli, R., (1927). *Yeni Resimli Türkçe Kamus*. İstanbul: Maarif Kitaphanesi. [In Ottoman Turkish]
8. Özcan, A., (1989). Ahmed Rifat Efendi, Yağlıkzâde. In T. D. Vakfı (Ed.), *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. II, pp. 130-131). Istanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. [In Turkish]

9. Redhouse, J.W., (1890). *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*. Istanbul: American Mission.
10. Rifat, A., (1299). *Lugat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye*. Istanbul: Mahmut Bey. [In Ottoman Turkish]
11. Sâmi, Ş., (1888-1889). *Kamusü'l-Âlâm* (Vol. I-II). İstanbul: Mihran matbaasi. [In Ottoman Turkish]
12. Sâmi, Ş., (1899-1900). *Kâmûs-ı Türki*. Istanbul: İkdâm matbaasi. [In Ottoman Turkish]
13. Seydi, A., (1911-1912). *Resimli Kâmûs-ı Osmânî* (Vol. I). Istanbul: Matbaa ve Kütübhaneye-i Cihan. [In Ottoman Turkish]
14. Strauss, J., (2019). What Was (Really) Translated in the Ottoman Empire? Sleuthing Nineteenth-Century Ottoman Translated Literature. In M. Booth (Ed.), *Migrating Texts: Circulating Translations around the Ottoman Mediterranean* (pp. 57–94). Edinburgh: Edinburgh University Press. [In English]
15. Uçman, A., (2010). Şemseddin Sâmi. In *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 38, pp. 519-523). Istanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. [In Turkish]
16. Uzun, M., (1989). Ali Seydi Bey. In *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. II, pp. 442-445). Istanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. [In Turkish]
17. Zarghani, S., Firuzi, M., & Davaji, R. (2016). Name of the Persian Gulf in maps of the famous European cartographers from the Ottoman Empire in the 19th and 20th centuries. *The 11th National & the 1st International Scientific-Research Conference of the Persian Gulf*, (pp. 543-560). Bandar Abbas. [In Persian]
18. Zarghani, S., Firuzi, M., & Salehabadi, R., (2014). Exploring of the Name of the Persian Gulf in the Sources and Maps of the Ottoman Empire. *The 10th National Scientific & Research Conference of the Persian Gulf*, (pp. 1). Tehran. [In Persian]